

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Педагогічний факультет
Кафедра образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва
та реставрації творів мистецтва

Дипломна робота
магістра

з теми: **«ПОРТРЕТ ЯК ЗАСІБ ПІЗНАННЯ ВНУТРІШНЬОГО СВІТУ
ЛЮДИНИ. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ПОРТРЕТНОГО ЖАНРУ НА
УРОКАХ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В ШКОЛІ»**

Виконала:
студентка II курсу, ОМх1-М21 групи,
спеціальності 014 Середня освіта
(Образотворче мистецтво)
Мазур Тамара

Керівник: **Урсу Н. О.**, доктор
мистецтвознавства, професор

Рецензент: **Бренюк А. Г.**,
кандидат мистецтвознавства,
ст. викладач

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ПОРТРЕТ ЯК КУЛЬТУРНИЙ ФЕНОМЕН	6
1.1. Портрет в контексті літературних, історичних та мистецтвознавчих джерел	6
1.2. Жанр портрета – невід’ємна частина образотворчого мистецтва.....	15
1.3. Види портретів в образотворчому мистецтві, їх жанри, стилі та функції.....	19
РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ЗОБРАЖЕННЯ ЛЮДСЬКОЇ ОСОБИСТОСТІ У ПРОЦЕСІ ІСТОРИЧНОГО РОЗВИТКУ	27
2.1. Портрет як особлива складова мистецтва Стародавнього Світу	27
2.2. Відображення людської особистості митцями Середньовіччя та Нового Часу	34
2.3. Переосмислення портрета в сучасному мистецтві	44
2.4. Видатні художники-портретисти.....	51
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ЗАЦІКАВЛЕНОСТІ УЧНІВ МИСТЕЦТВОМ ПОРТРЕТА	57
3.1. Методичні основи проведення уроків портретного мистецтва в школі ...	57
3.2. Підготовка і проведення експерименту	65
3.3. Аналіз результатів дослідження	79
ВИСНОВКИ.....	85
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	88
ДОДАТКИ.....	95

ВСТУП

Мистецтво зображення осіб на площині або у тривимірному середовищі займає одне із чільних місць серед жанрів образотворчого мистецтва. Одними з головних рис людини є здатність до самоаналізу, спроба відтворити свій внутрішній світ, розібратися в собі на рівні самосвідомості, привести до ладу власні почуття і навколишнє середовище. Тому вивчення портретного жанру є однією зі складових вивчення людини в контексті історико-культурного процесу. Поява і розвиток портретного жанру в мистецтві відображає процес самопізнання людини, ствердження власної значущості та гідності перед лицем суспільства, підкореної природи. Здатність митців до дублювання або інтерпретацій людської зовнішності за допомогою художніх засобів завжди вражали суспільство, саме це дозволило портретному жанру зберегти свою популярність і попит аж до сьогодення.

Портрет – це передача індивідуальної подібності. Для цього художник виконує функцію своєрідного оповідача, що ретельно і послідовно відтворює зовнішній вигляд натури. Однак, професійність виконання портрета визначається, паралельно, і зображенням внутрішнього світу людини. Цей факт надає портретному жанру нових граней, що дозволяє розглядати його не тільки з боку оцінки професійності практичного виконання роботи, але й майстерності передачі психологічних факторів натури. Це явище вирізняється своєю різносторонністю та невичерпністю і є предметом зацікавлення професійних і потенційних художників.

Актуальність даної теми полягає в тому, що вивчення теми портретного жанру в загальноосвітній школі на уроках образотворчого мистецтва відіграє особливо важливу роль у вихованні та підвищенні духовно-мистецької культури школярів. Розкриття внутрішнього світу людини через її творчість виступає на сьогоднішній день основним пріоритетом, ціллю, метою життя в ідеалі багатьох людей. Бачення дитиною в процесі естетичного сприйняття мистецтва іншої людини, співпереживання йому, роздум про нього і спілкування з ним стає для дитини чинником духовного розвитку особистості.

Малювання портрета, в умовах просторового середовища загальноосвітньої школи, являє собою художньо-мистецький і навчально-пізнавальний процес, який дозволяє розвивати спостережливість, уяву координацію руки і очі, крім того придбати особливе бачення світу і витонченість сприйняття, а також теоретичні знання і практичні навички.

Створення портрета на уроках образотворчого мистецтва сприяє розвитку здібностей учнів до аналізу форми, просторового мислення, використання знань світлотіні і кольорового вирішення; крім того, в учнів розвивається увага та спостережливість, що в подальшому допомагатиме їм у передачі характеру та настрою натурника.

Початком дослідження портрета як самостійної області живопису можна вважати дві статті початку ХХ ст. – «Проблема подібності в портреті» Б. Р. Віппера і «Про портрет» Я. А. Тугенхольда.

Починання Б. Р. Віппера і Я. А. Тугенхольда підхопили відомі мистецтвознавці – М. В. Алпатов і В. Н. Лазарєв, написавши в монографії: «Обриси історії портрета» і «Портрет в європейському мистецтві XVI століття». Послідовниками у дослідженні портретного жанру стали І. А. Смірнов, Ю. К. Злотов, К. С. Єгоров, Л. С. Зінгер та інші.

Мета дипломної роботи: розглянути портретний жанр у контексті світового мистецтва, визначити його місце, значення і розвиток. Дослідити особливості вивчення портретного жанру на уроках образотворчого мистецтва в школі та представити методику проведення занять.

Для реалізації поставленої мети поставлено наступні **завдання**:

- здійснити аналіз і систематизацію теоретичного матеріалу про історію розвитку портрета в образотворчому мистецтві;
- ознайомитися із портретними роботами художників різних епох та дослідити їх особливості;
- запропонувати методику проведення занять в школі, представити матеріали педагогічного експерименту;
- виконати живописну роботу на тему «.....».

Об'єктом дослідження є портретний живопис в образотворчому мистецтві.

Предмет дослідження – методичні засади впровадження мистецтва портрета в образотворчу діяльність школярів.

Гіпотеза полягає в осмисленні портрета як засобу пізнання внутрішнього світу людини на уроках образотворчого мистецтва в школі.

Методи дослідження. Для виконання завдань дослідження використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи дослідження. До загальнонаукових методів належать: фактологічний, представлений виявленням і вивченням візуального матеріалу; аналітичний, представлений аналізом наукової літератури з теми дослідження; синтез і структурування інформації. До спеціальних методів належать: статичний метод і метод роботи з першоосновами.

Практичне значення роботи. Результати дослідження можуть бути використані:

- для більш поглибленого вивчення портретного жанру в образотворчому мистецтві;
- при створенні узагальнюючих праць із теорії і практики живопису;
- для викладання даної теми в загальноосвітніх і художніх навчальних закладах.

Апробація результатів роботи проходила на II Міжнародній онлайн науково-практичній конференції «Парадигми мистецької та технологічної освіти: сучасні виклики в проблеми вирішення» (до 300-річчя від Дня народження Г. С. Сковороди).

Експериментальне дослідження було проведено в 6 класі Кам'янець-Подільської ЗОШ I-III ступенів № 2 під час проходження виробничої педагогічної практики у 2022-2023 навчальному році.

Структура і обсяг роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, десяти підрозділів, загального висновку, списку використаних джерел та додатків.

ВИСНОВКИ

В процесі даного теоретичного дослідження були вивчені та проаналізовані літературні та фактологічні матеріали з визначення ролі створення портрету на уроках образотворчого мистецтва як засобу пізнання внутрішнього світу людини, здійснено аналіз і систематизацію теоретичного матеріалу про історію розвитку портрета в образотворчому мистецтві, ознайомлено із портретними роботами художників різних епох та досліджено їх особливості, запропонована методика проведення занять в школі, представлено матеріали педагогічного експерименту.

На основі теоретичного і практичного обґрунтування проблеми використання основ портретного мистецтва у формуванні світогляду дітей через мистецтво портретування, узагальнених результатів проведеного дослідження зроблено висновки:

1. Портрет сягає своїм корінням в далеке минуле, зберігаючи в собі досвід багатьох поколінь, але він обернений і в майбутнє, оскільки використовує свій досвід для організації життя сучасних поколінь, виховуючи їх на кращих традиціях свого народу. Педагогічна діяльність спрямована на становлення культурного рівня дитини в умовах конкретної країни або етнічного регіону неможлива без опори на багаторічний досвід національного мистецтва та світового мистецтва взагалі.

2. Творча спадщина митців є яскравим прикладом для використання на заняттях з образотворчого мистецтва в процесі вивчення портретного мистецтва. Розглянувши творчість видатних митців в аспекті портретного мистецтва, слід зазначити, що вона є яскравим прикладом серед композицій, які зображують особистість і мають свої неповторні художньо-композиційні риси. Творча спадщина художників, дійсно, демонструє техніки портретного мистецтва і потребує ретельного вивчення.

3. Ми намагалися показати повноту процесу розвитку портретного жанру, зокрема, від його становлення до переходу в принципово нову фазу сьогодення. Розкриттю задуму сприяє широкий сюжетно-тематичний діапазон портретів – від парадного репрезентативного до камерного ліричного; від

портрета в іконі до світської мініатюри; багатство композиційних прийомів (портрети на повний зріст, поясні, погрудні, парні тощо); функціональне призначення (натрунні, епітафіальні, вотивні, донаторські, панегіричні); соціальне різноманіття (королі, міщани, духовенство, селяни); широкий спектр технік (від гравюри на міді, акварелі на слонової кістці до монументальних полотен); соціальний рівень і підготовка авторів (від народних майстрів до академіків).

4. Наші предки залишили нам у спадок багату землю, свою історію, культуру, освіту, звичаї і традиції. А наше завдання – зберегти цей скарб і примножити його. Та перш за все ми повинні добре вивчити і пізнати минуле нашого народу. Саме завдяки портретному мистецтву можна дізнатися, який вигляд мали видатні люди, чий внесок у розвиток політичного та культурного життя сформував величезну культурну спадщину.

5. На основі досліджень можна підтвердити той факт, що вивчення портрету виділено у навчальній програмі досить мало, і тому постає питання про створення додаткових занять або взагалі цілих гуртків, що допоможуть глибше розглянути дану тему, поглибити знання та вміння учнів, привити їм правильне сприйняття оточуючих. Дані дослідження не вичерпують питань, пов'язаних з ознайомленням мистецтва портрету. Ми припускаємо подальшу розробку та вивчення питань з широкого застосування в педагогічному процесі вивчення портрету на заняттях образотворчого мистецтва та створення методики їх ефективного використання.

6. Матеріали даного дослідження можуть використовуватись, як вчителями образотворчого мистецтва й керівниками гуртків, так і усіма бажаними, що мають безпосередній зв'язок із мистецтвом, чи тими, хто зацікавлений даною сферою діяльності.

Виховний потенціал вивчення портрету на уроках образотворчого мистецтва пов'язаний, перш за все, з світоглядним характером, зі специфікою мистецтва створювати цілісну картину світу в яскравих чуттєвих образах, безпосередньо звернених до почуттів та емоцій людини. Розвиваючий потенціал портретного мистецтва безпосередньо пов'язаний з використанням

характерних для мистецтвознавства методів аналізу, зокрема культурно-історичного порівняльного аналізу, який дозволяє вирішувати завдання розвитку у школярів системного погляду на світову художню культуру, дає уявлення про її єдність і різноманітність; нескінченності і багатовекторності її розвитку та множинності особистих інтерпретацій її феноменів. Введення в навчальну програму з образотворчого мистецтва додаткових занять з створення портрету допоможе виховати покоління, яке буде всесторонньо розвиненим і обізнаним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Portrait Art. URL: <http://www.visual-arts-cork.com/genres/portrait-art.htm#:~:text=In%20fine%20art%2C%20a%20portrait,length%2C%20or%20full-body> (дата звернення: 18.05.2022).
2. Portrait painting, Old and new. URL: <https://www.proquest.com/docview/3340039?pq-origsite=gscholar&fromopenview=true> (дата звернення: 06. 11. 2022).
3. Александр С. С. Фаюмский портрет: Исследование и описания памятников. Москва : Academia, 1936. 189 с.37
4. Алексеева Т.В. Владимир Лукич Боровиковский и русская культура на рубеже 18 – 19 веков. URL: https://auction.ru/offer/alekseeva_t_v_vladimir_lukich_borovikovskij_i_russkaja_kultura_na_rubezhe_18_19_vekov-i67918481085131.html (дата звернення 11. 08. 2022).
5. Алпатов М. В. Очерки по истории портрета. Москва : типо-лит. им. Воровского, 1937. 59 с.4
6. Древнегреческий портрет. URL: https://studopedia.su/19_53028_drevnegrecheskiy-portret.html (дата звернення: 11. 05. 2022).
7. Древнегреческий портрет. URL: https://studopedia.su/19_53028_drevnegrecheskiy-portret.html(дата звернення: 11. 10. 2022).
8. Експресіонізм та його представники. URL: <https://dovidka.biz.ua/ekspresionizm-ta-ioho-predstavnyky/> (дата звернення 19. 08. 2022).
9. Елліністичне мистецтво. URL: https://ua-referat.com/Елліністичне_мистецтво (дата звернення: 09. 10. 2022).
10. Енциклопедія українознавства. У 10-х томах. / Головний редактор Володимир Кубійович. Париж; Нью-Йорк : Молоде життя, 1954 –1989. 486 с.

11. Живопись и скульптура в политической жизни Древнего Рима. URL: <file:///C:/Users/Inspiron/Downloads/zhivopis-i-skulptura-v-politicheskoy-zhizni-drevnego-rima.pdf> (дата звернення: 09. 07. 2022).
12. Импрессионизм в живописи. URL: <https://lihtaryk.com.ua/impressionizm-v-zhivopisi/?lang=ru> (дата звернення 24. 08. 2022).
13. Искусство портрета. URL: https://imwerden.de/pdf/iskusstvo_portreta_pod_red_gabrihevskogo_1927.pdf (дата звернення 16. 08. 2022).
14. Історія та особливості культури Стародавнього Риму. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/11168/> (дата звернення: 03. 02. 2022).
15. Кардашов В. М. Теорія і методика викладання образотворчого мистецтва: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2007. 296 с.
16. Кириченко М. А. Образотворче мистецтво. 3 клас. Київ : Освіта, 1996. 128 с.
17. Кирьянов О. И. Фаюмские портреты в истории становления портретной живописи. Язык. Словесность. Культура. 2020. Том 10. № 1-2. С. 20-32.
18. Класицизм. URL: <https://sites.google.com/site/istoriamitectv/home/klasticizm-1> (дата звернення 24. 08. 2022).
19. Композиція портрета. URL: <https://studfile.net/preview/5453999/page:10/> (дата звернення: 03. 02. 2022).
20. Крутецкий П. А. Эстетическое воспитание. Москва : Знание, 1987. 234 с.
21. Культура Стародавнього Єгипту. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10394/> (дата звернення: 09. 10. 2022).
22. Лазарев, В. Н. Портрет в европейском искусстве XVII века. Москва : Типография им. Воровского, 1937. 98 с.5
23. Левшина Л. С. Как воспринимается произведение искусства. Москва : Искусство, 1983. 96 с.
24. Лотман Ю. М. Портрет. Статьи по семиотике культуры и искусства (Серия «Мир искусств»). Санкт-Петербург : Академический проект, 2002. С. 349-375
25. Малышов С. Д. Искусство видеть. Москва : Просвещение, 1986. 178 с.

26. Мейлах Б. С. Процесс творчества и художественное восприятие. Москва: Просвещение, 1985. 318 с.
27. Методичні рекомендації до самостійної роботи студентів третього року навчання з навчальної дисципліни «Теорія та практика живопису» за змістовим модулем «Композиція портрету». URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2061/1/Kotova%20%D0%9E..pdf> (дата звернення: 05. 04. 2022).
28. Мистецтво Західної Європи XX - початку XXI століття. URL: https://moodle.znu.edu.ua/pluginfile.php?file=/391531/mod_resource/content/3/d0%a2%d0%b5%d0%bc%d0%b0%2011.pdf (дата звернення 20. 08. 2022).
29. Мистецтво Стародавнього Єгипту. URL: <https://sway.office.com/Znj1VK7Dgj75Zj3j> (дата звернення: 10. 10. 2022).
30. Модернизм – известные картины, художники. URL: <https://artchive.ru/styles/modernism> (дата звернення: 05. 11. 2022)
31. Мои современники. URL: https://dspace.tltsu.ru/bitstream/123456789/9633/1/Егорейченкова%20Л.В._Ж-1301.pdf (дата звернення: 09. 10. 2022).
32. Н.Н. Бритова, Н.М. Лосева, Н.А. Сидорова. Римский скульптурный портрет. URL: <http://ancientrome.ru/publik/art/rsp/00.htm> (дата звернення: 04. 05. 2022).
33. Наливайко Д. С. Искусство: Направления, течения, стили: В 2 т. - Киев: Мистецтво, 1981. Т. 1
34. Новаторство Джотто. URL: https://vuzlit.com/556205/novatorstvo_dzhotto (дата звернення: 05. 11. 2022).
35. Об Истории изучения портрета. URL: [file:///C:/Users/Inspiron/Downloads/ob-istorii-izuchenii-portreta-voprosy-istoriografii-i-perspektivy-issledovaniya%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Inspiron/Downloads/ob-istorii-izuchenii-portreta-voprosy-istoriografii-i-perspektivy-issledovaniya%20(1).pdf) (дата звернення 23. 08. 2022).
36. Об истории ищучении портрета: вопросы историорграфии и перспективы исследования. URL: [file:///C:/Users/Inspiron/Downloads/ob-istorii-izuchenii-portreta-voprosy-istoriografii-i-perspektivy-issledovaniya%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/Inspiron/Downloads/ob-istorii-izuchenii-portreta-voprosy-istoriografii-i-perspektivy-issledovaniya%20(1).pdf) (дата звернення 12. 11. 2022).

37. Образ Роксолани в образотворчому мистецтві. URL: <https://naurok.com.ua/obraz-roksolani-v-obrazotvorchomu-mistectvi-na-materiali-tvoriv-portretnogo-zhivopisu-xvi-poch-hhi-stolittya-55703.html> (дата звернення: 28. 01. 2022).
38. Образотворче мистецтво, театр та архітектура у другій половині XIX - початку XX ст. URL: <https://buklib.net/books/26591/> (дата звернення: 27. 10. 2022).
39. Особливості розвитку мистецтва і науки у XX ст. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/culture/10187/> (дата звернення 11. 08. 2022).
40. Пабло Пікассо: живопис, що шокував світ. URL: <http://lib.nmu.org.ua/pablo-pikasso-zhyvopys-shho-shokuvav-svit/> (дата звернення 19. 08. 2022).
41. Пометун О. І., Пироженко Л. В., За ред. О. І. Пометун. Сучасний урок. Інтерактивні технології навчання : Наук. метод. посіб. Київ: Видавництво А.С.К., 2004. 192 с.; іл. 11
42. Портрет в изобразительном искусстве. URL: <https://asb-school-24.ru/referat/portret-referat.html> (дата звернення 24. 04. 2022).
43. Портрет і його місце в сучасному мистецтві. URL: <https://ocnt.com.ua/portret-i-yogo-misce-v-suchasnomu-mistectvi/#:~:text=Портретний%20жанр%20XIX–XX%20століття,Брюллова%2C%20Ореста%20Кіпренського%20та%20інших.> (дата звернення: 27. 10. 2022).
44. Портрет как жанр в живописи. URL: <https://cult.bobrodobro.ru/13064> (дата звернення 20. 08. 2022).
45. Портрет эпохи Возрождения. URL: https://vuzlit.com/561589/portret_epohi_vozrozhdeniya (дата звернення: 14. 02. 2022).
46. Портрет як спосіб пізнання внутрішнього світу людини в умовах просторового середовища загальноосвітньої школи. URL: <https://ukrbukva.net/82114-Portret-kak-sredstvo-poznaniya-vnutrennego-miracheloveka-v-usloviyah-prostranstvennoiy-sredy-obsheobrazovatel-noiy-shkoly.html> (дата звернення: 19. 11. 2022).

47. Портрет. URL:

<http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2103/1/Maslova%20%20Tetiana%20Mykolaivna.pdf> (дата звернення: 11. 05. 2022).

48. Портрет. URL: <https://stud.com.ua/100515/kulturologiya/portret> (дата звернення 20. 08. 2022).

49. Портрет. URL: <https://uareferat.com/>(дата звернення 19. 08. 2022).

50. Портретні зображення. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-10837.html> (дата звернення: 06. 11. 2022).

51. Презентація на тему «Жанр портрета в культурі різних часів». URL: https://volna.org/mhk_izo/zhanr-portreta.html (дата звернення: 11. 10. 2022).

52. Проблема портрета. URL: <https://topref.ru/referat/124595/3.html> (дата звернення 10. 11. 2022).

53. Проблема сходства в портрете. URL: <https://litresp.ru/chitat/ru/B/vipper-boris-robertovich/vvedenie-v-istoricheskoe-izuchenie-iskusstva/9> (дата звернення 12. 11. 2022).

54. Рабинович М. Ц. Пластическая анатомия человека, четвероногих животных и птиц и ее применение в рисунке. Москва : Просвещение, 1978. 2-е изд. 212 с.

55. Мистецтво бачити душу. URL: http://4ua.co.ua/culture/tb2ad68a4d53b88421206d27_0.html (дата звернення 19. 08. 2022).

56. Радлов Н. Э. Рисование с натуры. Львов : Искусство, 1978. 198 с.

57. Портретне мистецтво. URL: http://4ua.co.ua/culture/tb2ad68a4d53b88421206d27_0.html (дата звернення 20. 08. 2022).

58. Развитие портретной живописи в эпоху Возрождения. URL: <https://gallerix.ru/lib/razvitie-portretnoj-zhivopisi-v-epokhu-vozhrozhdeniya/> (дата звернення: 14. 02. 2022).

59. Реалістичний портрет. URL: http://4ua.co.ua/culture/tb2ad68a4d53b88421206d27_0.html (дата звернення 20. 08. 2022).

60. Реалістичний стиль в образотворчому мистецтві. URL: <https://narodna-osvita.com.ua/6019-realstichniy-stil-v-obrazotvorchomu-mistectv.html> (дата звернення 19. 08. 2022).
61. Римский скульптурный портрет. URL: <http://ancientrome.ru/publik/art/rsp/00.htm> Н.Н. Бритова, Н.М. Лосева, Н.А. Сидорова Римский скульптурный портрет (дата звернення: 03. 02. 2022).
62. Римский скульптурный портрет. URL: <https://moyaosvita.com.ua/mustectvo/rimskij-skulpturnij-portret/> (дата звернення: 03. 02. 2022).
63. Романское искусство. URL: <https://prezi.com/hezhd4krrsvo/presentation/> (дата звернення 24. 08. 2022).
64. Ростовцев Н. Н. Методика преподавания изобразительного искусства в школе. Москва : Агар, 1998. 251 с.
65. Ростовцев Н. Н. Рисование головы человека. Москва : Изобразительное искусство, 1989. 304 с.
66. Рудописов Є. В. Парадний портрет як засіб формування світогляду учнів основної школи. URL: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/12302/1/Rudopisov.pdf>. (дата звернення: 19. 11. 2022).
67. Середньовічне мистецтво. URL: https://www.wiki.uk-ua.nina.az/Середньовічне_мистецтво.html (дата звернення: 03. 02. 2022)
68. Словник мистецьких термінів. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/> (дата звернення: 03. 02. 2022).
69. Сорока, А.В. Портрет : учеб.-метод. Пособие. Тольятти : Изд-во ТГУ, 2013. 52 с. 19
70. Средневековье: Романика и Готика. URL: <https://medium.com/dana-markova/история-искусства-7-e8558f66af49> (дата звернення 24. 08. 2022).
71. Створення художнього образу в дитячому портреті. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2103/1/Maslova%20Tetiana%20Mykolaivna.pdf> (дата звернення: 08. 07. 2022).

72. Створення художнього образу в дитячому портреті. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/2103/1/Maslova%20%20Tetiana%20Mykolaivna.pdf> (дата звернення: 25. 08. 2022).
73. Сходство в портреті. URL: <https://portrets.ru/pages/portret2-3.php> (дата звернення: 14. 03. 2022).
74. Типологические характеристики парадного и камерного изображения в русской портретной живописи XVIII в. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/tipologicheskie-harakteristiki-paradnogo-i-kamernogo-izobrazheniya-v-russkoy-portretnoy-zhivopisi-xviii-v/viewer> (дата звернення: 14. 03. 2022).
75. Тугендхольд Я. А. Проблемы и характеристики: сборник художественно-критических статей. Петроград: Аполлон, 1915. 118 с.3
76. Уроки образотворчого мистецтва: естетичне виховання. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/pedagog/14572/> (дата звернення 20. 08. 2022).
77. Федоров Ф. П. Романтический художественный мир: пространство и время. Рига: Зинатне, 1988. С. 26-164
78. Художественное восприятие / под ред. Мейлаха Б.С. Львов: Искусство, 1971. 387 с.
79. Чижевський Д. Ренесанс та Реформація. Історія української літератури. Нью-Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. 54 с.
80. Шорохов Е. В. Методика преподавания композиции на уроках изобразительного искусства в школе. Москва: Просвещение, 1977. 112 с.
81. Що таке портрет. URL: <https://mylandrover.ru/uk/electrical-equipment/chto-takoe-biograficheskii-portret-chto-takoe-portret-stili-i.html> (дата звернення: 28. 01. 2022).
82. Яйленко Е. В. Итальянское Возрождение. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. 128 с. 53